

Національно-культурне значення та використання стародруків Києво-Печерської лаври

Історія українського книговидання і книгарства тісно пов'язана з історією бібліотек приватних осіб, церковних і світських установ. Адже щоб висвітлити роль рукописної і друкованої книги у суспільному житті необхідно знати її читацьке середовище, - тобто, хто купував і читав книжки, як комплектувалися і використовувалися книгозбірні. Як вважає Ярослав Ісаєвич, «максимально повний облік місць збереження стародруків полегшує вивчення історії розповсюдження книжок на Україні, дозволить глибше розкрити єдність розвитку культури різних частин України, дослідити наші міжнародні культурні взаємини.

Ця теза стосується і видань Києво-Печерської друкарні, яка в часи середньовіччя утримувала стійкий провід на терені української книжкової справи. Водночас шляхи і форми поширення київських печерських видань та їх використання у суспільстві на сьогодні недостатньо дослідженні. Одним із способів їх вивчення є аналіз складу церковних, монастирських і приватних бібліотек та встановлення вмісту в них стародруків Києво-Печерської лаври у порівнянні з виданнями інших українських друкарень, що визначало мету і завдання статті.

Як відомо, православні монастири на Русі традиційно були центрами книжності і впродовж століть залишалися фактично єдиними осередками переписування і накопичення книг. На жаль, переліки книжок з монастирських зібрань України й Білорусі збереглися, лише починаючи з порівняно пізнього часу: одними з найдавніших таких виявлених описів є опис книг Слуцького монастиря кінця XV ст., бібліотеки Києво-Печерської лаври XVI ст. та ін.

Джерела, які дають нам змогу дослідити це питання, можна поділити на декілька груп: насамперед, це друковані історико-статистичні описи церков і монастирів, поданих, як правило, в складі епархій; архівні джерела, в яких зберігаються відомості про наявність книгозбірень; власні стародруки, а саме власницькі написи на них, які фіксують належність книг до тієї чи іншої бібліотеки.

На сьогодні збереглися маловідомі історико-статистичні описи окремих епархій, які дають нам цінні відомості про надходження і зберігання книг, в тому числі й лаврського

друку, в парафіальних храмах і монастирських книгозбірнях різних регіонів України [10]. Згідно з монастирським уставом у період середньовіччя православні церкви повинні були тримати у себе для богослужіння не менше 8 книг, які мали сухо цільове літургійне призначення (евангелія, псалтири, служебники, мінеї, октоихи, тріоді, часослови, требники), тому у церковних і монастирських бібліотеках переважали саме ці книги. Волинські старожитності докладно описані Ф. Теодоровичем: його історико-статистичні описи церков і приходів Волинської єпархії налічують 5 томів за повітовим поділом, крім того, йому належать описи найбільших волинських міст – Володимира, Старокостянтина, Заслава [11]. Чернігівська єпархія не менш детально представлена в 7-томному описі Філарета Гумільовського, де крім повітових міст і парафіальних церков окремо описуються всі чоловічі і жіночі монастири єпархії [2]. У 5-томному описі Харківської єпархії автор не вказаний, але побудований він за тим самим принципом, що і опис Чернігівської єпархії [3]. Нарешті, є опис Полтавської єпархії, порівняно невеликий (однотомний), виконаний А.Грановським [1]. Слід відзначити, що хоча описи складалися в другій половині XIX ст., проте у них фіксуються примітки на книзах, які дають можливість стверджувати, що стародруки Києво-Печерської лаври потрапили в єпархію ще в попередній період - у XVII-XVIII ст., і практично вже не вибували звідти. Ці записи, окрім важливості як джерела для нашого конкретного дослідження, мають велике значення для історії парафіальних храмів - іноді це було єдине свідчення історії храму раннього періоду (XVII-XVIII ст.) - попри вказівки на його значно пізніше заснування в клірових відомостях, що пояснювалося частими пожежами церков.

Наявність лаврських видань в книгозбірнях на західних землях України певною мірою можна представити за такими виданнями як "Сводная Галицкая летопись" А.Петрушевича і розвідками Я.Ісаєвича стосовно Галичини, І.Панькевича, В.Микитася і О.Мишаниця стосовно Закарпаття [9]. Зокрема, Ярослав Ісаєвич детально дослідив шляхи поширення книг на підставі вивчення інвентарних описів книжкових збірок XVII-XVIII ст., які нерідко записувалися в міські акти як складова частина заповітів. В такий спосіб ним вивчені інвентарі книг, що належали міщанам Львова та Кам'янця, інвентарі книжкових збірок монастирів і братств Львівщини і Поділля [5].

Характеризувати поширення стародруків Києво-Печерської лаври в Південній Україні важко за відсутністю свідчень. Так, наприклад, наявний історико-статистичний опис Катеринославської єпархії взагалі не фіксує наявність книг при церквах.

На основі аналізу історико-статистичних описів єпархій Лівобережної і Слобідської України статистика наявності в церковних і монастирських бібліотеках печерських стародруків виглядає таким чином:

Чернігівська єпархія

Загальна кількість стародруків –	1177	(100%)
Книги київського друку –	431	(36,61%)
Харківська єпархія		
Загальна кількість стародруків –	1060	(100%)
Книги київського друку –	188	(17,7%)
Полтавська єпархія		
Загальна кількість стародруків –	91	(100%)
Книги київського друку –	40	(43,95%)

Наведений статистичний матеріал дає можливість зробити висновок про надзвичайно широке поширення книг Печерської друкарні на території Лівобережної України. Згідно з описами архієпископа Філарета та А.Грановського у двох лівобережних єпархіях – Чернігівській та Полтавській – книги печерського друку впевнено ділили перше місце з московськими виданнями за кількісними показниками. Набагато меншу, але все ж суттєву частку, займали лаврські видання в «книжковому фонді» Слобідської України.

Для того, щоб уявити співвідношення стародруків Києво-Печерської лаври з виданнями інших друкарень, наведемо для прикладу таку статистику по Чернігівській єпархії. Загальна кількість виявлених книг – 1177, з них московського друку – 464, київського друку (Києво-Печерської лаври) – 431, львівського друку – 180, чернігівського друку – 98, могильовського друку -2, віленського друку – 2. Що стосується найбільших книгозбирень єпархії: у бібліотеці собору Св. Трійці в Чернігові із загальної кількості стародруків (186 примірників) книг київського друку було 60, чернігівського – 14, львівського – 11, найбільше було книг московського друку – 88, інших друкарень – 13. У бібліотеці Спасо-Преображенського монастиря у Новгород-Сіверському з 76 примірників книг виявилося 27 – московського друку, 22 – петербурзького, 15 – київського, решти друкарень – 12. Як видно з цих даних, стародруків Києво-Печерської лаври серед видань українських друкарень було найбільше, проте за кількістю вони поступалися виданням російських друкарень, водночас лишаючи далеко позаду книжкове представництво Львова, Чернігова та інших видавничих центрів України і Росії. Подібний аналіз можна провести за даними інших, вищеперелічених історико-статистичних та інших досліджень, які в результаті дадуть нам практично повну картину поширення лаврських видань в різних регіонах України.

Відомості про наявність стародруків Києво-Печерської лаври зберігаються і в архівних джерелах, передусім у фондах Києво-Печерської лаври і Київської духовної консисторії. Зокрема, з них ми можемо дізнатися, з якого часу і при яких обставинах збирилися відомості про наявність книг у монастирських бібліотеках. Так, згідно з імператорським указом 2.05.1765 р. було велено у всіх монастирях провести облік бібліотек і “учинить імянныя во всем обстоятельный ведомости” рукописних книг і друкованих “на руском, греческом и латинском діалекте”. Того ж року монастирі Київської єпархії представляли відомості про те, скільки у них знаходиться книг, проте не всі при цьому зазначали місце друку. Так, переліки книг без зазначення друкарень подали Києво-Видубицький, Гадяцький, Золотоверхо-Михайлівський і Києво-Кирилівський монастири. Водночас інші українські обителі подали такі відомості із зазначенням місця друку. За проведеними підрахунками виявилося, що в бібліотеці Глухівського Петропавлівського монастиря на 1765 р. зберігалося 24 книги печерського друку, Нефорощанського – 33, Густинського Троїцького – 48, Полтавського Хрестовоздвиженського – 31; Максаківського монастиря – 12, Гамаліївського – 9.

Вивчення такого роду архівних джерел як описи майна духовних осіб, передусім з вищого духовенства, дозволяє уявити склад їх приватних бібліотек. Високоосвічені вихідці з Києво-Могилянської академії, українські архієреї формували у себе значні бібліотеки з “руських”, польськомовних і латиномовних книг. Реєстри цих книг, які подавалися у складі загального опису їх майна, підтверджують, що вище українське духовенство у своїй пастирській діяльності широко користувалося богослужбовими та іншими виданнями Печерської друкарні. Так, у власноручному реєстрі книг, доданому до духовного заповіту архієпископа Київського, Галицького і всієї Малої Росії Варлаама Ванатовича, всі 16 книг були лаврського друку, окрім московського перевидання “Камня веры” Стефана Яворського, причому два Євангелія, як зазначалося в реєстрі, йому дісталися від його наступника на Київській митрополичій кафедрі Тимофія Щербацького. В особистому зібранні митрополита Київського і Галицького Арсенія Могилянського значилося не менше 23 печерських видань (місце друку книг в описі зазначалося не завжди). Із 40 друкованих кириличних книг, що належали єпископу Белгородському і Обоянському Єпифанію Тихорському, майже половину (18) – складали книги Києво-Печерської друкарні [6].

Новим архівним джерелом дослідження є також акти візитацій уніатських церков Правобережної і Західної України, які дають можливість робити обґрутовані висновки та узагальнення щодо широкого кола проблем, пов’язаних з історією книги в Україні, зокрема, щодо ступеня поширення видань Києво-Печерської лаври та інших друкарень та

їх наявності в парафіальних і монастирських бібліотеках цих регіонів України, процесів книгообміну на українських землях тощо. Дослідження візитаційних актів є надзвичайно перспективним, оскільки встановлені факти значного поширення в уніатських церквах книг православного друку дають можливість заново переосмислити роль і значення книжкової справи XVIII ст. в процесах духовної та національної консолідації українського народу в умовах складної міжконфесійної ситуації на наших землях.

Особливе значення для дослідження історії розповсюдження видань друку Києво-Печерської лаври має вивчення власницьких та інших записів на стародруках. Свого часу їх досліджували учені Ю.Яворський та І.Панькевич, І.Мишанич, які на базі огляду книжкових збірок Галичини й Закарпаття дійшли висновку про єдність культурного життя всіх українських земель. Незаперечну цінність має окрім дослідження Маргарити Шамрай, присвячене маргіналіям в стародруках кириличного шрифту 15-17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. З 500 представлених автором у цьому виданні примірників стародруків понад 100 вийшло з стін Печерської друкарні. Після проведеного нами аналізу цих записів зроблено висновок, що маргіналії на книгах Лавської друкарні вказують на їх належність передусім до київських бібліотек: до Золотоверхо-Михайлівського (15 книг), Пустинно-Миколаївського (17 книг), Києво-Видубицького (8 книг), Софійського собору (4 книги). Деякі примірники печерських видань, як свідчать записи, перебували також у книгозбирнях інших монастирів - Києво-Петропавлівського, Києво-Вознесенського, Харківського, Сумського Свято-Успенського, Мелецького, Глухівського та інших, а також у приватному користуванні духовних і світських осіб різних населених пунктів України [12]. Унікальність маргіналій полягає також у тому, що вони вказують на шляхи, якими вони потрапили до тих чи інших книгозбирень (торгівля, пожертва, вклад, дарунок), а й дають уявлення про ступінь освіченості власників книг, їх сприймання книги, загалом – про рівень духовної культури тогочасного українського суспільства.

Отже, церковні, монастирські, а також приватні книгозбирні, що формувалися в Україні, сприяли витворенню того інтелектуального клімату, що забезпечував дальнє зростання попиту на книжку, а тим самим були істотним чинником у розвитку вітчизняного книговидання. Проте для узагальненої оцінки стану українських бібліотек і наявності у них стародруків Києво-Печерської лаври ще бракує спеціальних подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем (Историко-статистический опыт). – Выпуск 1. – Полтава, 1901.
2. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Ч.1-7. – Чернигов, 1873-1874.
3. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. 1.-5.
4. Ісаєвич Я. Львівські видання XVI – XVIII ст. Каталог. – Львів, 1970. – С.5.
5. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002.
6. Кагамлик С.Р. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII – XVIII ст.). – К., 2005. – С. 225.
7. Микитась В.Л. Давні рукописи і стародруки.:Опис і каталог. - Ужгород, 1961.
8. Мишанич О.В. Література Закарпаття XVII - XVIII століть:Історико-літературний нарис. -К.:Наукова думка, 1964.
9. Панькевич І. Покрайні записки на підкарпатських церковних книгах./Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. - Річник XII. -1936.- С. 16, 29.
10. Скочиляс Ігор. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII-XVIII ст. – Т.1.-2. – Л.,2004.
11. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т.1. –V. - Почаев, 1888. – 1903.